

LÁNYI ANDRÁS

A technológiai világrend és a természet feletti uralom mítosza

Mióta az isten kegyelméből felkent – vagy a fönséges nép kegyelméből választott – uralkodók eljárásaik jogosultságát egy harmadik elvre, az ésszerűségre hivatkozva igazolják, az uralom racionalizálása fokozatosan halad előre az új és legújabb kori Európában. E fejlődés csúcspontját a modern ipari államban éri el, amely éppen azért léphet fel a társadalmi és természeti környezet totális ellenőrzésének igényével, mert azt állítja magáról, hogy semmiféle különös célt vagy érdeket nem szolgál, csakis az ésszerűséget, azt, ami minden *egy* akarattól függetlenül érvényes. Az uralom akkor törvényes, ha működése törvényszerű, azaz nem akar mást, mint hogy *legyen*, ami *van*. Mi sem áll tőle távolabb, úgymond, mint hogy kötelező előírásokkal korlátozza az egyének vagy csoportjaik különös törekvéseit és értékválasztásait. Ahhoz, hogy ezeket érvényesítsék, ezentúl nem kell megegyezniük semmiben, a társas érintkezés értéksemleges, tisztán procedurális szabályaitól eltekintve. A tudományos objektivitás, mint ideológia, éppen ezzel az elfogulatlansággal győzi meg a kételkedőket.

Az előítélet-mentesség követelménye azonban maga is, mint látni fogjuk, messzemenő következményekkel járó előítélet. A lehetséges kultúrvilágok sokféleségének látszólag radikálisan toleráns felfogása, amint már többen kimutatták, a tisztán instrumentális értelem uralmának nyitott utat. Az egymást kölcsönösen relativizáló igazságfelfogások vitájában az egyedüli döntőbíró a teljesítmény maradt. Egy kijelentés, tudományos tétel vagy magyarázó elv, amely egyébként eleget tesz a választott vonatkoztatási rendszer koherencia-követelményeinek, többé nem igaz vagy hamis, hanem másoknál alkalmasabb vagy alkalmatlanabb rá, hogy segítségével előre jelezzük azokat a változásokat, melyeket beavatkozásunk egy rendszer működésében előidéz. Olyan technológiai előírásnak tekinthető tehát, melytől a felhasználó egyedül azt várja el, hogy javítsa a teljesítményét, azaz növelje ellenőrzését az adott rendszer fölött.

Soha a kora újkor óta nem mondatott ki Európában ilyen leplezetlenül, hogy a tudás hatalom, sőt, hogy a hatalom – a hatni tudás – maga a tudás.

Önellentmondásba keverednénk azonban, hogyha a technológiai értelem ezredvégi egyeduralmát minden további nélkül történelmi *tényként* kezelnénk. A technológia fönnhatósága egy Világhoz tartozik, melynek *valódiságát* lakói számára mindmáig a tudományos haladásról szőtt Nagy Modern Elbeszélés érvényességébe vetett hit szavatolja.

Ez a történet eredetileg a mostoha Természet és a parancsoló Hagymány kegyetlen béklyóiban sínylődő Egyén szenvedéseiről és megszabadulásáról szól. A Szabadító Hős szerepét a Tudományos Haladás bajnoka tölti be: meghódítja a Földet, megfékezi a természet vak erőit, és a földi élet rendjét a tiszta ésszerűség követelményeihez igazítja. De ne feledjük, mindezt csakis azért, hogy hűséges lovagként, ezernyi akadályt legyűrve eljusson szíve választottjához, a szenvedő Egyénhez, és végre a kedvére tegyen: felszabadítsa minden irányú képességeit.

Az Egyén e jellegzetes maskulin mítosz tipikus női hőse: maga az Alvó Szépség. Minden őerte történik, ám ő maga passzív marad, és nem is volna tanácsos rábízni az események alakítását, tekintve, hogy legfőbb tulajdonsága állítólag akarátának szeszélyes állhatatlansága és választásainak kiszámíthatatlansága (kontingenciája). Ezért a Tudományos Haladás kénytelen törvényt szabni számára. A Haladásnak azonban nemcsak végső célja és egyedüli értelme az Egyén fölszabadítása, hanem egyúttal forrása is: a szabadon kifejtett egyéni képességeknek köszönhető a tudomány örökös megújulása. Az Egyén tehát egyszerre Menyasszonya a Tudományos Haladásnak (vágyai és törekvései célpontja), és ugyanakkor Szülőanyja is, hiszen az igaz tudás forrása csakis az egyén tapasztalata lehet.

A tapasztalat mint nemző aktus természetére nézve az egzegéták véleménye megoszlik: némelyek szellemi természetűnek vélik (a racionalisták), míg mások éppen testiségét hangsúlyozzák (az empirikusok). Az Atya alakját ezúttal is sűrű homály fedi. A mítosz a Fiú-Vőlegény felől van megkomponálva. A modern tudományosság csak sejteti, hogy feltartóztathatatlan haladása során önmaga nemzőjévé kellett lennie. A tudományos eredményt ugyanis kizárólag származásának tisztasága igazolja: hogy a processzus, melyből létrejött, képes-e eleget tenni a módszertani szigor kényes követelményeinek. Ehhez pedig a fogantatás körül ki kell zárni mindenféle profán, tudományon kívüli tényező és elfogultság közreműködését. Noblesse oblige.

Az Egyéni Jólét és az Egyetemes Haladás nászát – az unio nystica alkímiájának képletét – a Technológiai Imperatívusz adja meg. Ez lesz a lehetséges Jó Világok kulcsa és általános útmutatója, nagyjából az alábbi séma szerint:

A Jó Társadalom célja az előre
nem látható és elő nem írható
egyéni képességek kibontakoztatása.

Ennek feltétele
az egyetemes hozzáférhetőség
a tetszőleges egyéni célok és szükségletek
kielégítését szolgáló eszközökhöz.

Ezt csak az eszközök
tömeges előállítás, illetve
korlátlan alkalmazása biztosíthatja.

Ezért mindennél előbbre való
a javakat előállító munkaszervezet
hatékonyságának növelése,
minden akadályt el kell tehát háritani
a technológia fejlődésének
és a fejlett technológia bevezetésének útjából.

A kívánatos növekedés hajtómotorja a tudományos-technikai ismeretek gyarapodása. Azé a tudásé – és csakis azé –, amely hatalmat ad a természet felett. Elegendő hatalmat ahhoz is, hogy legyőzze azokat, akiket a restség, babona, előítélet, maradiság vagy szűkkeblű önzés az egyetemes haladás megátalkodott ellenségeivé tesz.

Ez a tudás, melyet modernnek szokás nevezni, az embert már meghatározása szerint elszakítja a természettől, és teljes magától értetődéssel állítja szembe környezetével:

– mint egyént a közösséggel: csak akkor lehet szabad, ha társas viszonyai nem korlátozzák saját tudatos céljai követésében;

– mint a megismerés alanyát a megismerés tárgyaként felfogott külvilággal (igaz ismeretekre csak elfogulatlan kívülállóként tehet szert);

– mint történelmi lényt a természettel, melyből „kiemelkedve” s azt legyőzve teremti önmagát.

E hármasság előfeltevés jegyében végső realitásnak az egyéni létezés feloldhatatlan magányát kell elfogadnunk. Ezt elviselhetővé egyedül a hatalom teheti, melyet környezetünk fölött a hatni és rendelkezni tudás (a techné) kiváltságos birtokosaiként gyakorlunk. Íme, a hit, mely szentesíti az „egyetemesen ésszerű” technikai gondoskodás modern intézményrendszerének jótékony, ámde kérlelhetetlen ellenőrzését világunk fölött.

A dolgoknak ezt az elrendezését igen világosan mutatja be egy tizennyolcadik századi ponyvaregény, Robinson Crusoe, a tengerész története. Hajótörése kiszolgáltatott idegenként veti egy veszedelmes, ismeretlen világba, melynek urává vagy áldozatává kell okvetlenül lennie. Magányos hősként, kemény küzdelemben ragadja el az őstermészettől a létfenntartás eszközeit. Ebbeli

működésének betetőzése, egyszersmind összegző metaforája lesz találkozása a Természetes Emberrel, azaz a benszülöttel. Hogyan változtatja azt az ellenséges természeti erők egyikéből céljai alkalmas eszközévé és szövetségesevé egy szükségképpen aszimmetrikus úr–szolga kapcsolatban, erről szól a mese. Arról, hogy hogyan teremt a Tudomány embert a vadon gyermekéből.

Pénteken találkozunk, a teremtés hatodik napján, ugyanazon, melyen az Úr a sárból embert s az ember szolgálatára asszonyt alkotott. Robinson teremtményét Pénteknek nevezi el. Kettejük kapcsolata nemcsak az aktív tudás és a passzív természet, a szellemi és a testi ember viszonyának jelképe, hanem – ami ezzel az európai tradícióban szorosan összefügg – a férfi–nő kapcsolaté is. De ez az, amiről a szerző, Daniel Defoe hallgatni kénytelen. Arról, hogy Péntek – nőnemű. A technológiai uralom egynemű rendszerében a női princípiumnak nincs helye. Semminek, ami nőies, semminek, ami nő – azaz ami magától terem, ami organikusan fejlődik. Még pontosabban: a kétneműség az, aminek nincs itt helye. Mert amit a Haladás létrehoz, az kizárólag a tudás teremtőerejének köszönhető: a célszerű beavatkozásnak. Péntek mássága (a Vadon) Robinsonunk számára csak alkalom az „önmegvalósításra”, kihívás, hogy megváltoztassa, és önmagához tegye hasonlatossá. A technológia embere nemtelen. Igazi célját épp napjainkban éri el, amikor végre tisztán technológiai úton állíthatja elő önmaga klónjait, a természet, a különbség és a véletlen változatok teljes kiiktatásával.

Képzeljük el, ha Péntek az lehetne, ami: asszony! Nyomban kiderülne, hogy önnemzéssel még a legeltökéltebb férficivilizáció sem szaporítható, s még kevésbé honosítható. Ha diadalaihoz nem is, de fennmaradásához nélkülözhetetlen az anyatermészet egyenrangú és ellenőrizhetetlen közreműködése. Sőt kiderülne, hogy a derék Robinson valami olyasmire törekszik, ami zavarbaejtően más, mint ő maga. Akkor pedig a vadon nem ellenséges terepe civilizátori behatolásának, s a történet nem az ismeretlen megszüntetéséről szólna (a megismerésről), hanem a neki rendelt létlehetőségek felismeréséről (a megértésről). Nem gyarmatosításról, hanem otthonteremtésről.

Ebben különbözik minden modern Ulisszész-elbeszélés az archaikus mintától: a hazatérés ezeknél csak függelékként tartozik a cselekményhez, melyben nincs beteljesedés, csupán a mechanikus újrakezdés elvont lehetősége. A modern felfedező számára a természet nem tartogat értelmes (az értelemhez méltó) célokat, eszközök tárháza csupán, melyekkel tervét véghezviszi. Ésszerűnek egyedül a használatot találja: a természeti tényezők, valamint a teljes szociokulturális környezet áthangolását és alárendelését a tervszerű működés logikájának. A haladás tehát a tudományos-technológiai rendszerek tökéletesítésével egyértelmű, és semmi egyébbel. Ez jólétünk záloga.

De mi a jó a létben? Nos, jónak ezentúl azt *kell* tartanunk, ami ésszerűen működik. Ez a circulus vitiosus az ár, amit a modern embernek meg kellett fizetnie, amiért szabadságát az akarat öntörvényűségéhez kötötte. Választása szabad lett, csak hogy többé nincs mi között. A szabad akarat csak önmagát akarhatja, s csak akkor van „önmagánál”, hogyha a technológiai haladás kategorikus imperatívuszát követi.

Ezért nem fordulat, hanem logikus végkifejlet a modernitás történetében, amikor az uralkodó beszédmód diktatúráját – magyarul: az azonosulást valamely *különös* kulturális hagyomány előírásaival –, amitől Michel Foucault nyomán olyannyira irtózik minden posztmodern gondolkodó, végül az univerzális hatékonyság elvének kizárólagos uralma váltja fel.

A világnézeti viták véget értek: ezentúl annak az igazsága lesz a legjobb igazság, aki a leghathatósabban képes befolyásolni a többiek döntéseit és viselkedését a globális versengés számára (mellesleg, nyers erőszakkal) megnyitott helyi piacokon. A vallásháborúkat kereskedelmi háborúk váltják fel. A legyőzötteknek nem a győztes hitelveit és céljait kell átvenniük, csupán az eszközeit. A technológiáját.

Ezekben a háborúkban a gyilkolás hagyományos eszközeinek csak alkalmi és alárendelt szerep jut, a hatalomszerzés új módozatai mégis több emberéletet követelnek, mint a történelem nagy hódító háborúi közül bármelyik. Nem véletlenül. A haladás ellenségeinek száma végtelen. Vagy mi, vagy ők. Egy meghatározása szerint szakadatlan növekedésre „ítél” mesterséges rendszer ugyanis csak addig tud fennmaradni, amíg mindent, ami az útjába kerül, a teljes környezetet képes bekebelezni vagy saját működésének szolgálatába állítani.

A biológiai és a kulturális evolúció törvényei ennél ugyan sokkal rugalmasabbak, egy ponton túl azonban nem viselik el az életfolyamataik dinamikáját és egyensúlyát fenntartó spontán szabályozás

kiiktatását. Az ökológiai rendszerek homeosztázisában előidézett tartós zűrzavart egyfelől, az erkölcs autonómiájának felszámolását másfelől. „Ma, amikor Bacon utópiája, hogy parancsoljunk a természetnek, globális méretekben valósult meg, nyilvánvalóvá vált annak a kényszernek a természete, melyet ő a megzabolázatlan természetnek tulajdonított: ez maga az uralom.” (Horkheimer–Adorno: *A felvilágosodás dialektikája*) Uralom, igen, de nem a természetten. Annak törvényeit ugyanis az ember nem változtathatja meg. Érti vagy félreérti őket, alkalmazkodik hozzájuk, vagy elpusztítja maga körül az életet – és vele pusztul.

A technológia természetten vett „diadalát” elsatnyult, haldokló vegetáció, betonsivataggá lett táj és tömeges éhínség tanúsítja világszerte. Non omnis moriar: a városainkat övező hulladéktemetőik méltó és maradandó emléket állítanak civilizációnknak. A földi élet elemi feltételei – a tiszta levegő, az ivóvíz és a termőtalaj – rohamosan fogyatkoznak, fajok ezrei tűnnek el a föld színéről, élőhelyeikkel együtt. „A növény- és állatvilág, a táj és mind nagyobb mértékben Földünk időjárása is ott hever már, úgyszólván magatehetetlenül, a technológia emberének lába előtt, tragikusan kiszolgáltatva arroganciájának. Vitán felül legyőztük őket, mindaddig legalábbis, amíg e győzelem súlyos ökológiai következményei maguk alá nem temetnek bennünket is” – írja Theodor Roszak a hetvenes évek elején, amikor a globális környezeti katasztrófa riasztó tünetei először kerülnek a világ érdeklődésének középpontjába. „Ellenkultúra születik” – Roszak ezt a bizakodó címet adta tanulmányának, melyből a fenti idézet származik. De születhet-e valóban ellenkultúra a tudományos technológia mindenhatóságával szemben? A racionális uralom, láttuk, részrehajlatlan tárgyilagosságával tüntet, és tőlünk az ésszerű önzésen kívül az égvilágon semmi egyebet nem követel. Miért lázadnánk ellene? Hiszen ő maga nem „intézkedik” semmiben, személytelen mechanizmusai csak közvetítik az egyéni szándékokat – „a ténylegesen adott viszonyokat” –, melyeket a cselekvőknek a saját érdekükben illik figyelembe venniük.

A „haladás táborának” ellenállhatatlan fölényét mi sem bizonyítja fényesebben, mint az a tehetetlen belenyugvás, amellyel a következményeket tudomásul vesszük. A hírek a gondolkodás beszűküléséről, a képzelőerő elstanyulásáról, a közösségek széthullásáról, az ízlés uniformizálódásáról, az alkotó munka ellehetetlenüléséről szólnak, a városok összeomlásáról, a falvak elnéptelenedéséről, a kapcsolatok kiüresedéséről, a gépies termelés és még gépiesebb „szórakozások” taposómalmába belezavarodott, testben és lélekben sorvadó emberiségről. A tiltakozás ma mégis erőtlenebb, az ellenállás kilátástalanabb, de még a bíráló is bátortalanabb, mint volt akár csak egy emberöltővel ezelőtt. A „világnézeti” kritika posztmodern kritikája meggyőzte korunk gondolkodóit – a meggyőzés lehetetlenségéről. Arról is, hogy a meggyőződés esetleges és közölhetetlen, az egyetértés pedig a félreértésnek egy neme csupán.

Az erkölcsi személyiség integritására hivatkozó romantikus akadémikusok többé mit sem jelent: értelmezhetetlen. Az ember mint társadalmi lény csupán az észhasználat szubjektumaként határozható meg, azokban a funkcionális szerepkörökben, melyeket a kommunikáció intézményes rendje számára kijelöl. Az informatika, a piac és a jogállam játékszabályai pedig tartalmazzák az egyes rendszerfunkciók betöltésénél tolerálható magatartás-változatok intervallumát. Minden egyébként: költészet. Az eltűnő kultúrvilágok (humán szféra) helyén a technoszféra *működik*.

S a társadalom, ami valaha emberi társaságot jelentett, ezentúl – Alain Tourain francia szociológus szellemes megállapítása szerint – nem lesz több, mint azoknak az akadályoknak az összessége, melyek a technológiai ésszerűség érvényesülésének útjában állnak. Léte már meghatározása szerint értelemellenes, tehát pusztulnia kell.

A természet feletti uralom metaforájának végső értelme alighanem éppen ez. C. S. Lewis volt, azt hiszem, aki először mondta ki századunk közepén, hogy a természet feletti uralom voltaképpen az ember uralma más emberek fölött – a természettől elragadott eszközökkel. Ez utóbbiak azok, melyek uralmának az „objektivitás” és a természeti szükségszerűség látszatát kölcsönzik. Néhány esztendővel korábban mintha ugyanerre gondolt volna Polányi Károly, mondván, hogy a szegénység nem egyéb, mint a természet megszüntethetetlen jelenléte a társadalom életében. (Ha az ökológiai társadalomelmélet venné a fáradságot, hogy Polányi zseniális sejtését kifejtse, tarthatatlanná válna mindenféle manipulatív igyekezet az úgynevezett környezeti érdek és az úgynevezett jóléti érdek szembeállítására.)*

Polányi Károlynak az ökológiai gondolkodók valamennyien adósai, bár ritkán emlegetik, és a szerzők többsége csak másodkézből ismeri, ha egyáltalán. C. S. Lewist annál többet idézik. Hivatkozik rá Murray Bookchin is, „a szabadság ökológusa”, amikor azt javasolja, hogy az ember és a természet kapcsolatában újabban végbement drámai változásokat az emberközi viszonyok intézményesülésének történelmi folyamatából kiindulva igyekezzünk megérteni, és ne a fordított módon járjunk el, a „természetelvű” gondolkodás nyomdokain haladva, amely természeti törvényszerűségekre és élettani analógiákra hivatkozik, amikor az ökológiai krízist magyarázza. Bookchin arra hívja fel a figyelmet, hogy a Másik (a természet, a másik ember, az emberi természet) erőszakos alávetése az egyéni céljait követő Én akaratának igenis a személyközi viszonyok „bevált” mintájaként bukkan fel a civilizáció hajnalán, miközben a természettel szemben fajunk viselkedését még sokáig az óvatos elővigyázat, kultikus tisztelet és együttműködési szándék vezérli.

A földi élővilágot közeli összeomlással fenyegető emberi beavatkozás tapasztalata sem a természetről, hanem sokkal inkább az emberről alkotott fogalmaink elégtelenségére világít rá. A környezeti válság eredendően szellemi természetű: civilizációnk önismereti válsága. Tanácstalanul szemléljük az iszonyú pusztítást, közben arról győzködjük magunkat, hogy semmit sem tehetünk ellene, mert többé nem áll módunkban beavatkozni az elszabadult erők működésébe. Nem közönyből, gyávaságból vagy tudatlanságból viselkedünk így, hanem azért, mert saját magunkról sem vagyunk képesek másként gondolkodni, mint egy olyan „valóság” keretei között, amely semmiféle kiutat nem kínál számunkra. Akkor sem, hogyha a technológiai-gazdasági rendszerek világuralmának következményei már nyilvánvalóak, és a lehető legközvetlenebbül fenyegetnek mindannyiunkat. Az egyetlen, amit tehetünk, úgymond, ha a katasztrófa elhárítását is rábízunk a mindenható technológiára, amely azt előidézte. Mi magunk pedig, az állandósuló szükséghelyzet szorításában, még fegyelmezettebben és engedelmesebben alkalmazkodunk az egyre szűkülő életlehetőségekhez. (Mint a beteg ember: ha okosan viselkedünk, és betartjuk az orvosi előírásokat, még húzhatjuk egy darab ideig.)